

УДК 339.96+355.45(477)

Рудніцький І.А., к.т.н., с.н.с.¹;

Мильченко О.М.¹;

Островський О.В.²;

Троцький І.В.¹

¹ - Навчально-науковий центр міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського;

² - Центр забезпечення миротворчої діяльності та реалізації міжнародних договорів Збройних Сил України

Стан і проблеми залучення міжнародної технічної допомоги в інтересах розвитку системи підготовки національних контингентів та національного персоналу

Состояние и проблемы привлечения международной технической помощи в интересах развития системы подготовки национальных контингентов и национального персонала

State and Problems of involvement international technical assistance in the interests of national contingents training system and national staff

Резюме. Обґрунтовано поняття міжнародної технічної допомоги (МТД) у військовій сфері, проаналізовано стан залучення МТД в інтересах розвитку системи підготовки національних контингентів та національного персоналу, розглянуто актуальні проблеми та надано низку рекомендацій, спрямованих на підвищення її ефективності.

Ключові слова: міжнародна технічна допомога у військовій сфері, система підготовки національних контингентів та національного персоналу, донор, реципієнт.

Резюме. Обоснованно понятие международной технической помощи (МТП) в военной сфере, проанализировано состояние привлечения МТП в интересах развития системы подготовки национальных контингентов и национального персонала, рассмотрены актуальные проблемы и предложен ряд рекомендаций, направленных на повышение ее эффективности.

Ключевые слова: международная техническая помощь в военной сфере, система подготовки национальных контингентов, донор, реципиент.

Resume. Grounded concept of International Technical Support in a military sphere, consisting of bringing in of MTD is analysed of interests of development of the system of preparation of national contingents and national personnel, the issues of the day are considered and the row of recommendations, directed on the increase of its efficiency is given.

Keywords: International Technical Support in a military sphere, system of preparation of National Contingents and peacekeepers, donor, recipient.

Постановка проблеми. Участь України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки (МОПМБ) є пріоритетним напрямом міжнародного військового співробітництва. Підготовка національних контингентів (НК) та національного персоналу (НП) Збройних Сил України (ЗС України) до участі в МОПМБ вимагає значних інтелектуальних і матеріальних

ресурсів, що в умовах перехідної економіки забезпечити проблемно. Одним із джерел ресурсного забезпечення є залучення міжнародної технічної допомоги (МТД) у військову сферу в інтересах розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти процесу залучення

МТД були досліджені у наукових працях К. Плоского [2], Л. Кістерського [3], Т. Липової [4] та ін. Вчені зосередили увагу на дослідженні економічних, правових, політичних, методологічних основ залучення МТД у соціально-економічній та фінансово-бюджетній сферах України.

Проте дослідження щодо визначення стану і проблем залучення та цільового використання МТД у військовій сфері в інтересах розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України до участі в МОПМБ відсутні.

Метою статті є аналіз стану залучення міжнародної технічної допомоги в інтересах розвитку системи підготовки національних контингентів та національного персоналу ЗС України, виявлення проблем та обґрунтування рекомендацій, спрямованих на підвищення результативності використання міжнародної технічної допомоги.

Викладення основного матеріалу. Нормативне визначення терміну “міжнародна

технічна допомога у військовій сфері” відсутнє. Частина науковців взагалі не відносить зовнішню допомогу у військовій сфері до МТД [3, 6], аргументуючи це тим, що МТД направляється на створення умов розвитку країни. Проте збройні сили є складовою і невід’ємною частиною держави. Тому надання зовнішньої допомоги у таких сферах як підготовка національних контингентів та національного персоналу ЗС України до участі в МОПМБ, утилізація надлишкових озброєння та військової техніки, адаптація військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, конверсія колишніх військових об’єктів, теж відноситься до МТД у військовій сфері.

Аналіз визначень поняття терміну МТД [3, 5, 6] дозволяє виділити родову ознаку терміну МТД - ресурси та послуги, а різниця між видовими ознаками в соціально-економічній і військовою сферами наведена у табл. 1.

Таблиця 1

Родові ознаки визначення терміну міжнародна технічна допомога у соціально-економічній та військовій сферах

Родова ознака поняття	Зміст родової ознаки	
	Соціально-економічна сфера	Військова сфера у частині підготовки НК та НП
Організаційна форма передачі ресурсів	Майно; роботи і послуги; права інтелектуальної власності; фінансові ресурси (гранти).	Матеріально-технічна (передача у власність майна) та консультативно-дорадча допомога.
Умови надання зовнішньої допомоги	На пільговій основі, що означає наявності частки позики не менше ніж 25%, що не вимагає повернення.	Надходить безкоштовно та безповоротно.
	У більшості випадків МТД надходить безкоштовно та безповоротно. Існують механізми співфінансування.	
Мета надання МТД	Створення умов проведення реформ та реалізація програм соціально-економічного розвитку України.	Забезпечення розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України до участі у МОПМБ.
Спрямованість МТД	Цільовий принцип використання допомоги - для цілей, які визначені у програмі (проекті).	
Обмеження у застосуванні МТД	Не виявлено.	Не можуть бути застосовані у веденні збройної боротьби.
Реципієнт допомоги	Фізична або юридична особа [5].	Юридична особа (військова частина, установа тощо), Фізична особа не може бути реципієнтом [8].

На підставі наведених видових і родових ознак МТД, врахування практики МТД у військовій сфері, пропонується наступне його визначення: під міжнародною технічною

допомогою у військовій сфері розуміються ресурси та послуги, які не можуть бути застосованими у веденні збройної боротьби, що відповідно до міжнародних договорів між

військовим відомством та донорами, надаються на безоплатній, безповоротній та пільговій основі з цільовою спрямованістю на формування спроможностей ЗС України.

У національному законодавстві [5, 8] термін донор визначається як іноземна держава, уряд та уповноважені урядом іноземної держави органи, іноземний муніципальний орган або міжнародна організація, що надають МТД відповідно до міжнародних договорів України.

Механізм виконання міжвідомчих міжнародних угод (контрактів) України має відповідати Паризькій декларації про підвищення ефективності зовнішньої допомоги [7] та повинен включати складові:

- стратегії розвитку об'єктів МТД, які пов'язані із середньостроковими витратами та відображені у щорічних бюджетах;
- стратегічне планування надходжень МТД;
- створення спеціальних умов впровадження проектів МТД;
- інституалізація процесу координації діяльності між органами військового управління та компетентними органами донорів;
- узгодженість пріоритетів розвитку об'єктів МТД з підтримкою донорів.

Ці вимоги частково реалізовані у нормативно-правовому полі залучення та використання МТД в Україні, яке поділяється на міжнародний, національний та секторальний (відомчий) рівні.

Міжнародний компонент представлений Паризькою декларацією з підвищення ефективності зовнішньої допомоги [7], міжнародними угодами між урядом України і провідними країнами світу [9] та угодами (контрактами) між реципієнтом і донорами.

Під реципієнтом розуміється резидент (військова частина, організація, установа Збройних Сил України або їх службова особа), визначений відповідальним за реалізацію програми МТД, який безпосередньо одержує МТД згідно з програмою (проектом) [8].

Національний рівень регулюється постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153 “Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги” [5], Концепцією та Стратегією залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги на 2013-2016 роки [10, 11].

Постанова [5] визначає порядок залучення, державної реєстрації проектів (програм), їх моніторинг, акредитацію виконавців, використання МТД та

конституціональне забезпечення цих процесів на державному рівні.

Концепція планування, залучення, ефективного використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями [10] зосереджується на проблемах залучення МТД, які характерні і для системи підготовки НК та НП до участі в МОПМБ, зокрема:

недостатній рівень впровадження проектного аналізу та менеджменту з боку бенефіціарів та реципієнтів, що знижує якість планування і реалізації проектів;

низький рівень зацікавленості окремих бенефіціарів та реципієнтів МТД в ретельному та високоякісному плануванні та моніторингу проектів (програм).

Бенефіціар – центральний орган виконавчої влади України, до компетенції якого належить реалізація державної політики з питань оборони та військового будівництва, де передбачається впровадження проекту (програми), але який безпосередньо не одержує МТД. Бенефіціаром є Міністерство оборони України [10].

Для нормативно-правового поля державного рівня проблемними питаннями є:

відсутність окремого закону про міжнародну технічну допомогу, хоча було підготовлено три проекти: у 1998, 2007 та 2013 роках [12];

не вирішені питання розмитнення та оподаткування вантажів МТД;

упущені питання співфінансування МТД на секторальному рівні для проектів у сфері підготовки НК та НП.

Секторальний рівень у ЗС України представлений наказами Міністра оборони та начальника Генерального штабу ЗС України [8, 13]. Визначальним документом є Стратегічна програма залучення міжнародної технічної допомоги в Міністерстві оборони та Збройних Силах України на 2013 – 2016 роки від 17 травня 2013 року. У Стратегічній програмі викладається план реалізації всіх напрямів діяльності донора в країні-реципієнті на певний планований період, включаючи поточні та перспективні проекти і програми, обсяги коштів на їх здійснення, відповідно до визначених пріоритетів МТД. Пріоритети сфер залучення МТД у військовій сфері визначає Експертна рада МО України [8].

Нормативно-правові акти цього рівня не передбачають довгострокове планування

залучення МТД та оцінку завершення проектів МТД [8].

МТД в інтересах розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України до участі у МОПМБ спрямовується на виконання таких завдань:

формування оперативних спроможностей НК (оволодіння штабними процедурами за стандартами НАТО, забезпечення взаємосумісності систем управління та зв'язку, переоснащення сучасним спеціальним обладнанням);

вирішення проблем реабілітації (психологічної, моральної, соціальної та професійної) військовослужбовців, що приймали участь у МОПМБ;

реалізацію антикорупційної політики;

підвищення спеціальної та мовної підготовки;

набуття спроможності України участі у формуванні та роботі багатонаціональних інтегрованих підрозділів логістики;

розширення спроможностей національних навчально-тренувальних центрів. У середньостроковій перспективі вирішити питання щодо створення на базі Української військово-медичної академії навчально-тренувального центру медичної служби ЗС України для підготовки медичного персоналу до участі у МОПМБ;

впровадження в систему військово-медичного забезпечення ЗС України інформаційної системи (MEDICS), медичної інформаційно-адміністративної системи (MIMS), системи звітування з питань логістичного забезпечення (LOGREP) [14].

Основні форми надання міжнародної допомоги приведені на рис. 1.

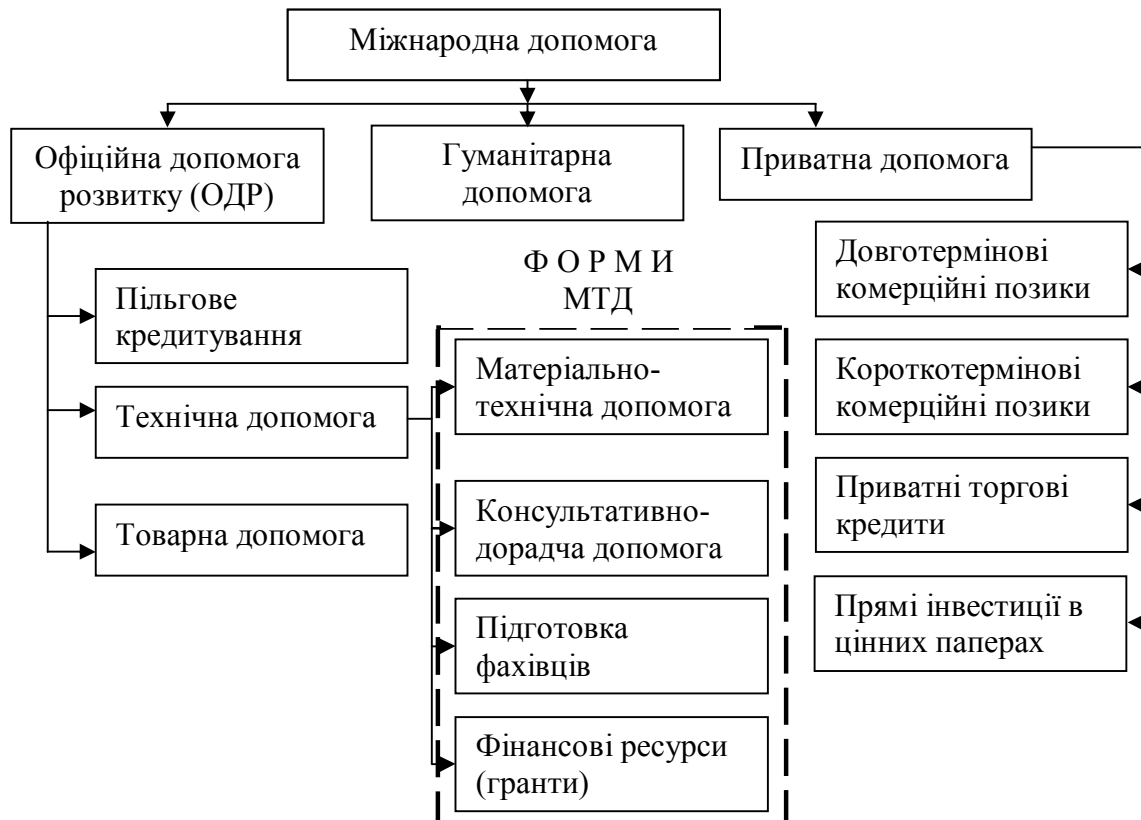

Рис. 1. Місце та форми міжнародної технічної допомоги

МТД використовується через реалізацію проектів та програм у часових рамках співробітництва, на сьогодні – 2013 - 2016 роки, що визначають стратегію роботи з країною на програмний цикл.

В інтересах розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України до участі в МОПМБ на

сучасному етапі спрямовуються такі програми МТД:

FMF (Foreign Military Financing) - Програма фінансування надання військової техніки, майна та послуг США іноземним державам (ФМФ). Її мета полягає в наданні дружнім США країнам, на сьогодні – 72 країни [15], американського військового обладнання та

техніки. Загальна вартість програми становить близько 120 млн. дол. США, термін виконання 1998 ... 2015 роки, донор - Уряд США через Міністерство оборони США, реципієнти - військові частини та вищі навчальні заклади МО України [16].

GPOI (Global Peace Operations Initiative) – Глобальна ініціатива з підтримки миротворчих операцій – багатостороння програма, започаткована у 2004 р. з метою підготовки військових підрозділів та персоналу до участі в МОПМБ. Забезпечує підготовку військовослужбовців Сухопутних військ ЗС України за допомогою мобільних груп інструкторів США в Україні [17].

IMET (International Military Education and Training) – це міжнародна програма військової освіти та підготовки (США), до якої Україна приєдналася у 1992 році для підготовки кваліфікованих офіцерів, осіб рядового, сержантського і старшинського складу та працівників ЗС України [18, 19]. Витрати Уряду США на підготовку представників Міністерства оборони України за Програмою IMET за весь період її реалізації склали понад 16 млн. доларів США. Протягом останніх років для реалізації Програми IMET в Україні щороку виділяється 50-60 навчальних місць.

DEEP-2012 (Defence Education Enhancement Program) – програма удосконалення військової освіти. **Програма НАТО “Удосконалення військової освіти” забезпечує зв’язок між освітянами держав-членів і партнерів Альянсу з метою удосконалення програм і методик навчання військовослужбовців. Україна приєдналася до Програми в жовтні 2012 р. Планується, що в першому етапі її реалізації, розрахованому на 2013 - 2016 рр., візьмуть участь представники професорсько-викладацького складу обраних ВВНЗ (м. Київ, Львів, Харків, Одеса) [20].**

Зазначені програми спрямовані на підвищення рівня володіння англійською мовою особовим складом визначених підрозділів ЗС України, набуття вищої освіти у вищих військових навчальних закладах країн-членів НАТО, опанування штабними процедурами за стандартами НАТО, а також сприяють розвитку систем управління та зв’язку, переоснащенню Збройних Сил сучасним спеціальним обладнанням. Зазначені програми значно

підвищують оперативні і технічні можливості ЗС України для участі у МОПМБ.

Вплив МТД на елементи системи підготовки НК ЗС України до участі в МОПМБ приведені на рис. 2. Найбільш вагомим результатом МТД в інтересах розвитку системи підготовки НК та НП до участі в МОПМБ є розвиток спроможностей національних навчально-тренувальних центрів, створення навчально-матеріальної бази навчально-наукового центру міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України.

За всі роки приєднання України до системи міжнародної технічної допомоги донорами виділено понад 8 млрд. дол. США, з них для Збройних Сил України - понад 170 млн. дол. США [3, 16, 17].

На сучасному етапі розвитку ЗС України відповідно до Стратегічної програми залучення МТД в Міністерстві оборони та ЗС України на 2013 – 2016 роки від 17 травня 2013 року [13] визначені пріоритети використання МТД:

1. Удосконалення системи управління і зв’язку ЗС України та сприяння переведенню її на цифрові засоби.

2. Удосконалення фахової та мовної підготовки військовослужбовців.

3. Сприяння розширенню участі у МОПМБ, діяльності багатонаціональних військових формувань високої готовності.

4. Здійснення утилізації надлишкових обсягів озброєнь, боєприпасів та компонентів рідкого ракетного палива.

5. Рекультивация ґрунтів та ґрунтових вод. Перезахоронення радіоактивних відходів.

Перші три пріоритети сприяють розвитку системи підготовки НК та НП.

У практичній реалізації залучення та використання МТД в Міністерстві оборони та ЗС України не завершена імплементація вимог основних положень Паризької декларації [7], залишаються проблеми у плануванні, у впровадженні методології супроводження проєктів, що підтверджують окремі факти використання МТД у ЗС України.

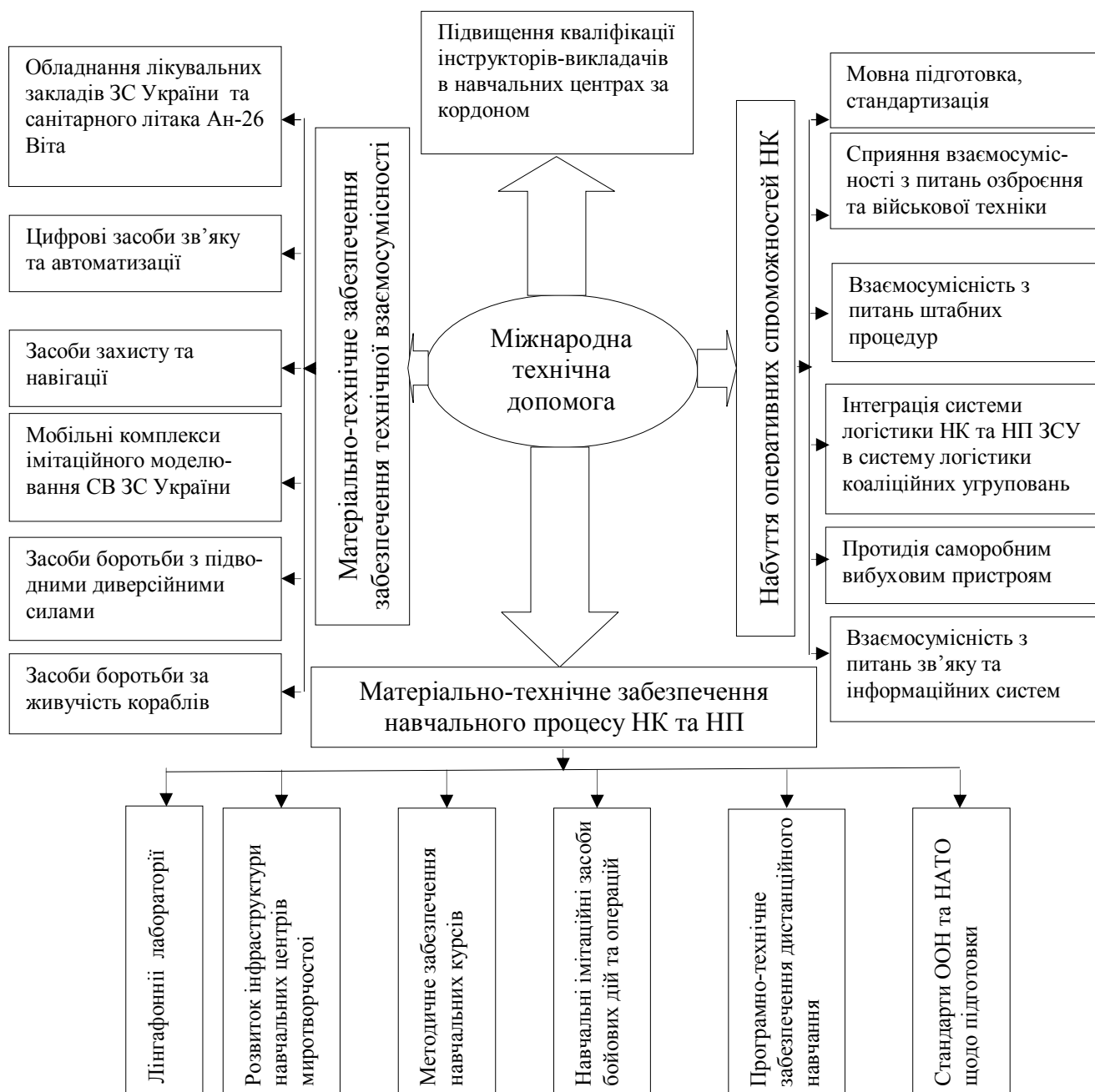

Рис. 2. Вплив міжнародної технічної допомоги на елементи системи підготовки НК та НП ЗС України до участі в МОПМБ

У табл. 2 наведені, відповідно до етапів життєвого циклу проекту, найбільш характерні проблемні питання, які виявлені в нормативно-правовій базі управління МТД у військовій сфері та при її використанні.

Першочерговими рекомендаціями щодо удосконалення діючого порядку залучення та використання МТД будуть:

розроблення концепції розвитку до 2025 року системи підготовки національних

контингентів та національного персоналу до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

спрямування МТД стратегічним завданням розвитку системи підготовки НК та НП до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

прийняття Закону України "Про міжнародну технічну допомогу";

організація постійного діалогу між реципієнтами та повноважними представниками донорських організацій щодо забезпечення обов'язкової участі у підготовці технічних завдань проєктів, реалізації вимог до окремих проєктів, тощо;

включення механізму співфінансування проєктів підготовки НК та НП до нормативно-правових актів;
 гармонізація національного циклу бюджетування з циклами бюджетування донорів;

Таблиця 2

Проблеми залучення та використання МТД у військовій сфері

№ з/п	Етапи супроводження МТД	Основні проблемні питання
1.	Ініціалізація залучення МТД	<ul style="list-style-type: none"> Відсутність стратегії розвитку системи підготовки НК та НП ЗС України; неузгодженості потоків зовнішньої допомоги з пріоритетами розвитку системи підготовки НК та НП до участі в МОПМБ; недосконалої нормативно-правового поля для регулювання міжнародної технічної допомоги у військовій сфері.
2.	Стратегічне планування надходжень МТД	<ul style="list-style-type: none"> Відсутність довгострокового планування залучення МТД у ЗС України (не передбачено чинними нормативно-правовими актами).
3.	Реалізації проєктів МТД	<ul style="list-style-type: none"> Слабка координація діяльності між реципієнтами допомоги та компетентними органами донорів; відсутність механізму співфінансування проєктів МТД і незавершеність договірної бази на початковому етапі приводить до відсутності підтримки супроводження експлуатації обладнання, яке поставляється в інтересах виконання проєкту; недотримання термінів поставки обладнання МТД; великі труднощі з оформленням та розмитненням вантажів МТД; незбалансованість національного циклу бюджетування з циклами бюджетування донорів.
4.	Моніторинг МТД	<ul style="list-style-type: none"> Показники, за якими слід проводити моніторинг проєкту (програми), не визначені; відсутність оцінки виконання зобов'язань донора (виконавця) проєкту (програми), визначених у документі про узгодження цілей, завдань, діяльності за проєктом у картці піврічного моніторингу [18].
5.	Оцінка реалізації проєктів МТД	Етап в нормативно-правових документах на державному та відомчому рівні відсутній

внесення змін до Інструкцію про порядок залучення, використання, обліку та моніторингу міжнародної технічної допомоги у Міністерстві оборони [8] в частині удосконалення процесу моніторингу - доповнити картку моніторингу полем "Оцінка виконання зобов'язань донора (виконавця) проєкту (програми), визначених у документі про узгодження цілей, завдань, діяльності за проєктом" та включити в підрозділ щодо оцінки завершення проєкту МТД;

розробити і впровадити вимоги до проєктів МТД та критерії оцінки їх ефективності;

Висновки

1. У Збройних Силах України сформований порядок залучення та використання міжнародної технічної допомоги, частина якої спрямовується в інтересах розвитку системи підготовки національних контингентів та національного персоналу до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

За рахунок залучення ресурсів програм МТД створені такі елементи системи підготовки національних контингентів та

національного персоналу як навчально-методична база навчальних центрів, матеріально-технічне забезпечення технічної взаємосумісності, сформовані умови для набуття спроможностей ЗС України, що забезпечують їх участь МОПМБ.

2. Проте при реалізації програм міжнародної технічної допомоги в інтересах підготовки національних контингентів та національного персоналу виникає ряд проблем, які стримують розвиток системи підготовки до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, зокрема:

недосконалості стратегічного планування надходжень МТД;

слабкої координації діяльності між реципієнтами допомоги та компетентними органами донорів;

неузгодженості потоків зовнішньої допомоги з пріоритетами розвитку системи підготовки національних контингентів до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

незавершеності відпрацювання нормативно-правового поля для регулювання міжнародної технічної допомоги у військовій сфері.

3. Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення координації міжнародної технічної допомоги в інтересах розвитку системи підготовки національних контингентів та національного персоналу до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні розгляду названих вище напрямів вдосконалення залучення МТД, які через свою складність потребують окремого розгляду. Найбільш гострою проблемою є удосконалення системи моніторингу та оцінок реалізації проектів МТД.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Указ Президента України від 29 грудня 2012 року № 772/2012 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України” від 29 грудня 2012 року “Про Концепцію реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року”. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244523388.
2. Плоский К. В. Міжнародна технічна допомога як міждисциплінарна науково-практична проблема. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/17.pdf>
3. Кістерський Л. Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності: монографія / Л. Л. Кістерський, Т. В. Липова. - К. : [б. в.], 2010. - 238 с. : рис., табл.
4. Липова Т.В. Роль технічної допомоги в ринкових перетвореннях країн з перехідною економікою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук; спец. 08.05.01 “Світове господарство і міжнародні економічні відносини” / Т.В. Липова. – Київ, 2006. – 21 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153 “Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги” Офіційний вісник України від 07.03.2002 - 2002 р., № 8, стор. 101, стаття 340, код акту 21546/2002.
6. Международная техническая помощь Республике Беларусь в вопросах и ответах/ Сост. А.В. Пинигин, Е.В. Лаевская. - Мн.: Юнипак. - 88 с.
7. Указ Президента України від 19 квітня 2007 р. № 325 “Про приєднання України до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги”. Офіційний вісник України від 07.05.2007 - 2007 р., № 31, стор. 10, стаття 1247, код акту 39590/2007.
8. Наказ Міністра оборони від 03.04.2006, №169 “Порядок залучення, використання, обліку та моніторингу МТД у Міністерстві оборони України”.
9. Закон України від 2 листопада 2000 року № 2079-III “Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо реалізації програм та проектів міжнародної допомоги у військовій сфері”. Офіційний вісник України від 15.12.2000 - 2000 р., № 48, стор. 2, стаття 2071, код акту 17261/2000.
10. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1075-р “Про схвалення Концепції планування, залучення, ефективного використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями”. Офіційний вісник України від 07.11.2011 - 2011 р., № 84, стор. 113, стаття 3088, код акту 58874/2011.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2013 р. № 697-р “Про схвалення Стратегії залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги і

- співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями на 2013-2016 роки”. Офіційний вісник України від 01.10.2013 - 2013 р., № 73, стор. 95, стаття 2698, код акту 68843/2013.
12. Проект Закону України “Про міжнародну технічну допомогу” від 12.12.2003 р. № 2040. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27828.
 13. Стратегічна програма залучення міжнародної технічної допомоги в Міністерстві оборони та Збройних Силах України на 2013 – 2016 роки, затверджена Міністром оборони України від 17 травня 2013 року.
 14. Указ Президента України від 5 липня 2013 року № 371/2013 “Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2013 рік”. / <http://www.president.gov.ua/documents/15898.html>.
 15. United States Foreign Military Financing. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/United_States_Foreign_Military_Financing.
 16. Перелік діючих проектів міжнародної технічної допомоги, що реалізуються в Україні та пройшли державну реєстрацію (перереєстрацію) у Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України станом на 01 січня 2014 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.oda.kherson.ua/upload/dodatok.doc>.
 17. Global Peace Operations Initiative (GPOI). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.state.gov/t/pm/rls/fs/2013/208094.htm>
 18. Поляков Л. Воєнна політика України: конструктивна невизначеність? Леонід Поляков / Національна безпека і оборона. №8, 2004. С. 13 – 18.
 19. International Military Education and Training (IMET). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fas.org/asmp/campaigns/training/IMET2.html>
 20. Supporting defence education in partner countries. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_90086.htm
 21. Довідка про міжнародну технічну допомогу Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=198831&cat_id.